

سنجش تطبیقی مولفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر شیراز (موردپژوهی مسجد حاج علی، مسجد مشیرالملک، مسجدالرجا و مسجد دانشگاه)

مرضیه شاهرودی کلور^۱، ملیحه تقی‌پور^{۲*}، فائزه گریست^۳

۱۳۹۸/۰۱/۲۸

تاریخ دریافت مقاله:

۱۳۹۹/۰۳/۰۵

تاریخ پذیرش مقاله:

چکیده

بیان مسأله: حس مکان و احساس هویت و تعلق مکانی، از مهم‌ترین بحران‌های معماری معاصر است. با توجه به تحولات رخ داده در طراحی مساجد و نوآوری‌های پیشنهادی در طرح کالبدی، عناصر و نشانه‌های این بنا، و نظر به جایگاه ویژه این کاربری در فرهنگ ایرانی - اسلامی، این پژوهش به دنبال کشف نقش عناصر کالبدی آشنای سنتی ساختار مسجد در ارتقای حس مکان و به دنبال آن، ایجاد حس دل‌بستگی و تعلق به مکان مسجد بوده است.

سوال تحقیق: ساختار اساسی در تحقیق حاضر بر این دو سوال استوار بوده که مولفه‌های کالبدی تاثیرگذار در ارتقای حس مکان در مساجد معاصر و سنتی کدامند و تاثیرگذاری آن‌ها در هر یک از ساختارهای سنتی و معاصر در شهر شیراز به چه صورت است؟

اهداف تحقیق: مقاله حاضر بر مبنای بررسی نقش مولفه‌های کالبدی در خلق حس مکان و ارتقای سطوح آن، با هدف ارائه تصویری مطلوب از نتیجه تقابل تفکرات معاصر و سنتی در طراحی مساجد، نگاشته شده است. دستاورد این پژوهش می‌تواند در ارائه راهکار جدید طراحی و یا جایگزینی المان‌های سنتی با نشانه‌های جدید و موثر در تقویت حس مکان مسجد مورد استفاده قرار گیرد.

روش تحقیق: این تحقیق از نوع کیفی - کمی و از لحاظ هدف کاربردی می‌باشد که اطلاعات مورد نیاز در مرحله اول به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده و سپس معیارهای به دست آمده توسط پرسشنامه محقق‌ساخت در معرض ارزش‌گذاری توسط مخاطبین قرار داده شده‌اند. برای اثبات فرضیات تحقیق، از آزمون‌های تحلیل عاملی اکتشافی، میانگین، همبستگی و رگرسیون استفاده شده است. مقادیر بالای ۰/۷ ضریب آلفای کرونباخ برای متغیرهای تحقیق نشان داد نتایج، قابل استناد و معتبر هستند.

مهم‌ترین یافته‌ها و نتیجه‌گیری تحقیق: نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مولفه‌های کالبدی در ساختار مسجد سنتی و معاصر سطوح مختلف حس مکان را تامین می‌کنند و تفاوت تنها در اولویت‌بندی آن‌هاست. ذکر این نکته ضروری است که با وجود اهمیت انکارناشدنی عناصر نمادین و کالبدی، وجود این عناصر بدون فعالیت، سطوح بالاتر حس مکان که منجر به حفظ حیات یک مکان می‌شود را پاسخ نخواهد داد. از طرف دیگر حذف کلی این عناصر هویت‌ساز نیز، احساس تعلق و دل‌بستگی را تامین نخواهد کرد. بررسی ضرایب مسیر رگرسیونی به دست آمده، نشان می‌دهد که غیر از مناره و گنبد، همه مولفه‌های کالبدی در ساختار مساجد شیراز، دارای تاثیر مستقیم بر حس مکان می‌باشند. تاثیرات مستقیم و غیرمستقیم این مولفه‌ها، در مجموع، در مساجد سنتی، بیشتر از مساجد معاصر می‌باشد.

کلمات کلیدی: حس مکان، عوامل کالبدی، نشانه‌های بصری، هویت و دل‌بستگی، مسجد.

^۱ کارشناس ارشد معماری، گروه معماری، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، M.shahrودي.k@gmail.com

^{۲*} استادیار معماری، گروه معماری، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، (نویسنده مسئول) Malihe_taghipour@yahoo.com

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، گروه معماری، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، Fgerist@gmail.com

۱- مقدمه

ادراک ذهنی مردم از محیط و احساسات کم‌وبیش آگاهانه‌ی آن‌ها از محیط خود است که شخص را در ارتباط درونی با محیط قرار می‌دهد، به طوری که فهم و احساس فرد با زمینه‌ی معنایی محیط، پیوند خورده و یکپارچه می‌شود (شاهچراغی و بندرآباد، ۱۳۹۴: ۲۷۲). حس مکان یعنی تجربه و درک خاص از یک قرارگاه ویژه که جهت‌گیری شخص را نسبت به یک مکان با احساسی از تفاوت، جهت‌یابی و درک فضایی مشخص می‌کند (نگین‌تاجی، ۱۳۸۹: ۲۴). نتایج پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که ارتباط و پیوند انسان و مکان، متأثر از عواملی است که نقش عوامل کالبدی را در این میان نمی‌توان نادیده گرفت. چرا که جنبه‌های کالبدی بیشتر در اختیار طراحان بوده و از این جهت، قابل کنترلند. از این رو در طراحی هوشمندانه و با رویکرد روان‌شناسانه، به منظور خلق محیطی مطلوب که منجر به ایجاد نگرش مثبت برای انجام فعالیت و حفظ آن مکان به کمک مشارکت‌های مردمی می‌شود، عوامل کالبدی بسیار به کمک طراح می‌آیند.

ویژگی‌های نمادین و معنایی در شاهکارهای هنر و معماری اسلامی، همواره موجب برانگیخته شدن احساسات بازدیدکنندگان از بناهای جوامع اسلامی شده است. مفهومی که امروز از آن با نام حس مکان یاد می‌شود، در معماری ایرانی اسلامی علاوه بر ایجاد احساس مطلوب از فضا، از مفاهیم فرهنگی و روابط اجتماعی حاصل از آن‌ها نیز حمایت می‌کرده است. در میان انواع کاربری‌ها در معماری اسلامی، مسجد اهمیت ویژه‌ای دارد. مسجد به تمام معنی بنایی است اسلامی و از این دیدگاه جلوه‌گاه کلیه‌ی رمز و رازهای معماری اسلامی به‌شمار می‌آید (هیلن برنر، ۱۳۸۹: ۳۱). نقش نمادین مسجد که از ابتدا توسط مسلمانان درک شد، سهم خود را در خلق شاخص‌های بصری مناسبی برای این بنا باز کرد (بلخاری قهی، ۱۳۹۰: ۳۷۶). مسجد در طول سال‌های متمادی، متأثر از زیرسامانه‌های ثابت و متغیر زمانی و مکانی، روند شکل‌گیری و تکامل یا زوال خود را سپری

کرده است (توکلیان و بهمنی، ۱۳۹۴: ۸۹). در دوران معاصر، نگاه معماری مدرن و در امتداد آن معماران آکادمیک نسل جدید بر طراحی بناهای جدید، از جمله مساجد، تاثیر فراوانی داشته است. یکی از مهم‌ترین این تاثیرات، تغییرات شکلی و فضایی مساجد در دوران معاصر است؛ به نحوی که امروزه مساجد نوگرا به عنوان خوانش جدیدی از مسجد در فضای معماری و جامعه مطرح شده‌اند (مهدوی‌نژاد، مشایخی و بهرامی، ۱۳۹۳: ۳).

امروزه، حس مکان و احساس هویت و تعلق مکانی، از مهم‌ترین بحران‌های معماری معاصر است. با توجه به تحولات رخ داده در طراحی مساجد و نوآوری‌های پیشنهادی در طرح کالبدی، عناصر و نشانه‌های این بنای اسلامی، و نظر به جایگاه ویژه این کاربری در فرهنگ ایرانی - اسلامی، این پژوهش به دنبال کشف نقش عناصر کالبدی آشنای سنتی ساختار مسجد در ارتقای حس مکان و به دنبال آن، ایجاد حس دل‌بستگی و تعلق به مکان مسجد بوده است. برای این منظور، این عناصر در دو گونه مسجد معاصر و سنتی مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته‌اند. در این مقاله، تمرکز بر اندام‌های اصلی مسجد که نقش نشانه‌های بصری و نمادین را در کالبد این بنا برعهده دارند، بوده است. عناصری که در ساخت تصاویر ذهنی از مفهوم مسجد و درک مکان، مهم‌ترین نقش (عینی و نمادین) را ایفا می‌کنند. دستاورد این پژوهش می‌تواند در ارائه راهکار جدید طراحی و یا جایگزینی المان‌های سنتی با نشانه‌های جدید و موثر در تقویت حس مکان مسجد مورد استفاده قرار گیرد.

۲- پرسش‌های تحقیق

در این پژوهش، نگارندگان بر آن شدند تا پاسخی برای سوالات زیر بیابند:

مولفه‌های کالبدی تاثیرگذار بر ایجاد حس مکان در ساختار مساجد معاصر و سنتی کدامند؟

و تاثیرگذاری این عناصر در ارتقای حس مکان در ساختارهای سنتی و معاصر مساجد شیراز، چگونه است؟

۳- فرضیه تحقیق

به نظر می‌رسد که المان‌های کالبدی در ساختار مساجد سنتی و معاصر باعث تفاوت در ادراک حس مکان در این فضاها می‌شود. گمان نگارندگان بر آن است که عناصر کالبدی ساختار مساجد سنتی که بعضاً در مساجد معاصر حذف شده یا تغییر شکل یافته‌اند، و یا عناصری که به ساختار مسجد در گذر زمان افزوده شده‌اند، با ایجاد تصاویر ذهنی مطلوب و خاطره‌انگیز از سویی، و پذیرفتن نقش نمادین فرهنگی، مذهبی و عرفانی از سوی دیگر، باعث برانگیختن حس دل‌بستگی و تعلق به مکان و ادراک معنای آن و به بیان خلاصه‌تر، ارتقای حس مکان مسجد می‌شوند. تفاوت‌های احتمالی ناشی از اهمیت کمتر عناصر در ساختارهای سنتی و معاصر نیست؛ بلکه تفاوت میان آن دو، در نحوه عملکرد و اولویت‌بندی آن‌ها در تامین سطوح مختلف حس مکان می‌باشد.

۴- پیشینه تحقیق

محمدصادق فلاح (۱۳۸۴) در مقاله‌ای تحت عنوان "نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد" به بررسی حس مردم نسبت به مساجد معاصر ساخته شده با طرح‌های کالبدی مختلف پرداخته است. نتایج پژوهش ایشان نشان می‌دهد که نشانه‌های کالبدی، طرح معماری و فعالیت‌ها، شناسه‌های مهم تعریف‌کننده مسجد هستند که نشانه‌ها عامل ارتباط‌دهنده این سه شاخص و مهم‌ترین عامل ایجاد و تقویت حس مکان می‌باشد. نتیجه این پژوهش در شکل‌گیری سوال و فرضیات ابتدایی مقاله حاضر بسیار تاثیرگذار و الهام‌بخش بوده است. نگین‌تاجی (۱۳۹۰) در پژوهشی به بررسی مفهوم "مکان و حس مکان: بررسی نقش عوامل کالبدی در تشکیل مفهوم مکان" پرداخته و به حس مکان با رویکردی کالبدی نگاه می‌کند. نتیجه پژوهش وی اثبات می‌کند که محیطی که دارای کاراکتر مشخص و متمایز باشد در آفرینش حس مکان موفق‌تر است. فلاح و نوحی (۱۳۹۱)، به بررسی "ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری" پرداخته‌اند. آنان معتقدند وجوه مختلف معنایی، ساختاری و کاربردی نشانه‌ها گامی در جهت معنابخشی به فضا و

ایجاد حس مکان در مخاطب هستند. دانشگر و عباسیان (۱۳۹۳) در پژوهش "بررسی حس مکان در مساجد معاصر با طرح سنتی و نو"، به ارائه عوامل مهم در بهبود ارتباط فرد و محیط در قالب مدل مفهومی از پدیده حس مکان در مساجد نو اقدام کرده‌اند. نتیجه پژوهش آنان از اهمیت کالبد، فعالیت و معنا در مسجد برای ادراک حس مکان خبر می‌دهد که در مساجد با طرح سنتی و داشتن نشانه‌های آشکارتر، حس مکان غنی‌تری احساس می‌شود. کیانی و آرایش (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان "مطالعه تطبیقی ساختار مساجد سنتی و مدرن" به بررسی تفاوت‌های ساختاری در مساجد جامع و امام سمنان به عنوان نمونه‌های سنتی و مسجدالجواد (ع) تهران به عنوان نمونه مدرن پرداخته‌اند. حیدری، پیوسته‌گر و کیایی (۱۳۹۶)، در پژوهشی "نقش حیاط را در ارتقای راندمان عملکردی مساجد با استفاده از روش چیدمان فضا" بررسی کرده‌اند و در پژوهش دیگری (۱۳۹۶) "جایگاه پایه‌ای ایوان را در ارتقای راندمان عملکردی در مساجد" مطالعه کرده‌اند. این پژوهش‌ها صرفاً بر مبنای کشف تفاوت‌های فیزیکی بوده و به تاثیرات روان‌شناسانه ناشی از این تغییرات نپرداخته‌اند.

رضایی و همکاران (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان "تبیین الگوواره‌ای فرآیند روان‌شناختی حصول معنای محیطی و تحقق حس مکان با تمرکز بر نقش واسط ادراک"، به بررسی عوامل موثر بر فرآیند شکل‌گیری معنای محیط و تحقق مراتب مختلف حس مکان پرداخته‌اند. در این تحقیق، متغیر ادراک محیطی از ابعاد مختلف مورد تمرکز قرار گرفت و در نهایت به علت محوریت آن در تعریف انتظارات انسان از محیط و تعیین رفتار واکنشی وی، به عنوان کانون فرآیند در الگوی پیشنهادی معرفی شده است. بر این اساس، الگوی ساختاری مشتمل بر سه رکن اصلی: اجزا، نظام ساختاری و معنا ارایه شد که به ترتیب با عوامل و عناصر کالبدی، رفتار محیطی و احساس محیطی معادل‌سازی شده است. محمدمرادی و همکاران (۱۳۹۸)، در "سنجش حس مکان و شناسایی مولفه‌های موثر بر آن در بافت تاریخی تهران"، ارتقای سطح حس مکان و پیرنگ بودن احساس تعلق و هویت مکانی را از ضروریات معماری امروز برشمرده و دریافته‌اند که ارجاعات تاریخی و وجود

مکان در مساجد سنتی و معاصر به ویژه در شهر شیراز، جنبه نوآورانه این پژوهش محسوب می‌شود. نکته قابل تامل شاید مقایسه هدف و نگرش تحقیق حاضر با پژوهش فلاحت (۱۳۸۴) باشد؛ پژوهش پیشین به دنبال ارائه راهبردهایی برای طراحی مناسب از جهت ابعاد، تناسبات، فرم، فعالیت‌ها و روابط فضایی در طرح کالبدی و تاثیر این عوامل بر افزایش حس مکان در محیط مسجد از گذشته تا به حال بوده است؛ در حالی که تحقیق حاضر به دنبال کشف رابطه و چگونگی تاثیرگذاری المان‌های کالبدی و نشانه‌ها در ساختار مسجد و ارتقای سطح حس مکان در آن، و مقایسه تطبیقی تاثیرات آن‌ها در الگوهای سنتی و نمونه‌های معاصر در شهر شیراز می‌باشد.

نشانه‌های سنتی و قدیمی در یک بافت، به خودی خود ضامن تقویت حس مکان و ارتقای سطح تعلق مکانی نمی‌باشد. بلکه، برنامه‌ریزی جهت سامان‌دهی کالبدی و توجه به نیازهای کاربران، ادراک معنای محیط و برقراری پیوند با آن را تسهیل کرده و تاثیر بیشتری بر تقویت حس مکان دارد.

اگرچه پژوهش‌هایی در مباحث گوناگون حس مکان و ارتباط عناصر کالبدی با آن انجام شده و دامنه این پژوهش‌ها در بررسی خاص مساجد نیز با هدف ارائه راهکارهایی برای بهبود عملکرد فضا و ارتباط مطلوب‌تر کاربر-مکان گسترده شده است، اما نبود پژوهشی مبتنی بر مقایسه میان تاثیر تغییرات ایجاد شده در کالبد و عناصر کالبدی مساجد در گذر زمان، بر ادراک حس

جدول ۱: ادبیات تجربی تحقیق (منبع: نگارندگان)

تعاریف	منبع	سال	نظریه پرداز	رویکرد
حس مکان مرتبط شدن با مکان به واسطه درک نمادها و فعالیت‌های روزمره است. این حس می‌تواند با گذر زمان، عمق و گسترش یابد.	Place and Placelessness	۱۹۷۶	Relph	حس مکان
مجموعه‌ای از معانی نمادین، دلبستگی و رضایت از یک محیط توسط فرد یا گروه.	Toward a social psychology of place	۲۰۰۲	Stedman	
یک مفهوم پیچیده از احساسات و دلبستگی به محیط است نه یک پدیده از پیش تعیین‌نشده و از طریق تعامل بین مردم و مکان‌ها ایجاد می‌شود.	حس مکان و دلبستگی به مکان	۲۰۱۳	Hashemnezhad et al.	
شامل مقیاس‌های متعدد زندگی اجتماعی و طبیعی است نه یک پدیده پیش ساخته یا واقعیت ثابت اجتماعی.	Place and sense of place	۲۰۱۴	Guthey et al.	
تعلق یا وابستگی به یک مکان خاص، حاصل از معانی یا اهمیتی است که مردم به آن مکان می‌دهند و راه‌هایی که آن را تفسیر می‌کنند.	More than sense of place	۲۰۱۵	Jepson & Sharpley	
تامل صمیمی و همذات‌پنداری خاص نسبت به محیط	Heidegger: Through Phenomenology to Thought	۱۹۶۳	Richardson	
به طور کلی به معنای وابستگی به محیط است که در تفسیرهای انسانی از محیط معنا و حیات پیدا می‌کند.	Sense of place as attitude;	۲۰۰۱	Jorgensen & Stedman	
معنایی که افراد به صورت فردی و جمعی برای یک مکان متصور شده و نتیجه‌ای از ابعاد عاطفی، رفتاری و تجربی-ست.	A sense of place in cultural ecosystem services	۲۰۱۴	Urquhart & Acott	
معنی منعکس‌کننده شکل ارتباط بین مردم و محیط است که متناسب با شرایط شخصی و اجتماعی و فرهنگی تغییر می‌کند.	The notion of place, place meaning and identity in urban regeneration	۲۰۱۵	Ujang & Zakariya	
تمام ابعاد ادراکات و تفسیرهای محیط را شامل می‌شود، مانند دلبستگی، هویت یا معنای نمادین، و توانایی پیوند دادن مسائل اجتماعی و زیست‌محیطی را دارد.	The ecosystem service of sense of place	۲۰۱۶	Hausmann et al.	

پدیدارشناسانه

حس مکان

روان‌شناسانه

۵- روش تحقیق

۵-۱- روش و ابزار تحقیق

سوم به منظور سنجش تطبیقی، نمونه‌های موردی در دو دسته مساجد منتخب معاصر و سنتی به روش میدانی انتخاب و اطلاعات مربوط به آن‌ها به روش کتابخانه‌ای و میدانی و با ابزار پرسش‌نامه جمع‌آوری شد. سپس با روش توصیفی-تحلیلی به نقد و ارزیابی نتایج حاصل از پرسش‌نامه‌ها به کمک نرم‌افزار SPSS v.24 پرداخته شد. تحلیل عاملی تاییدی، آزمون T و تحلیل واریانس، همبستگی و رگرسیون آزمون‌های مورد استفاده در این پژوهش بوده‌اند (چارت ۱). ضریب خطای پیش‌بینی شده در محاسبه نتایج پنج درصد بوده است.

این تحقیق از نوع کیفی - کمی و از لحاظ هدف کاربردی می‌باشد که داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز، در مرحله اول به صورت کتابخانه‌ای و با استناد به کتب، مقالات و هم‌چنین آرای صاحب‌نظران در زمینه‌های مکان، حس مکان و سطوح آن گردآوری شده‌اند. ابزار مورد استفاده در این مرحله فیش‌نویسی بوده است. بدین ترتیب عوامل موثر و معیارهای سنجش حس مکان تعریف شده‌اند. سپس معیار مورد پژوهش این تحقیق، یعنی عوامل کالبدی در ساختار مسجد که در ارتقای حس مکان موثر به نظر می‌آیند، معرفی شد. در گام

چارت ۱: دیاگرام روند تحقیق (منبع: نگارندگان)

۵-۲- محتوای کیفی پرسش‌نامه‌ها

مرتبط با حس مکان و مولفه‌های آن و سوالات مرتبط با کالبد مسجد. در طراحی سوالات حس مکان تلاش بر آن بود تا معیارها و شاخص‌های تشکیل‌دهنده و موثر بر آن مد نظر باشند تا در انجام آزمون تحلیل عاملی تاییدی عامل‌های اصلی دسته‌بندی و معرفی شوند. شاخص‌های کالبدی هر دو نوع مسجد سنتی و معاصر، در پرسشنامه‌ها، به منظور مقایسه‌ای تطبیقی بین حس مکان القا شده به بازدیدکنندگان و کاربران، به ارزیابی گذاشته شدند. در این سنجش، با توجه به تخصصی بودن مفهوم موردنظر (حس مکان و معیارهای آن) به منظور درک بهتر آزمودنی‌ها، معیارها با لغات ساده‌تر در پرسش‌نامه معرفی شده‌اند. تعداد ۴۸ سوال با مضامین توصیفی برای شناخت آزمودنی‌ها (سه سوال)، حس مکان به عنوان

پرسش‌نامه تدوین شده برای این پژوهش، پرسش‌نامه‌ای محقق ساخته بود که بر اساس پژوهش‌های مشابه پیشین و نظر متخصصان و اساتید طراحی شده بود. مطابق با چارچوب نظری پژوهش و اهداف آن، حس مکان متأثر از سه عامل اصلی (عاطفی - شناختی و رفتاری) است. با توجه به محقق ساخته بودن پرسش‌نامه، تصمیم بر آن بود تا سوالات به صورت کلی طراحی شده و آزمون تحلیل عاملی تاییدی برای معرفی عامل‌ها استفاده شود. از سوی دیگر، هدف پژوهش حاضر بررسی نقش و نحوه تاثیرگذاری عناصر کالبدی ساختار مسجد بر حس مکان ادراک شده بوده است. بنابراین سوالات پرسش‌نامه بر اساس دو دسته کلی طرح شدند: سوالات

متغیر وابسته (۱۸ سوال)، و همچنین سولاتی در ارتباط با ۹ عنصر کالبدی اصلی در ساختار مساجد (۲۷ سوال) در پرسشنامه‌ها تدوین شدند.

برای دسته‌بندی گویه‌های پرسشنامه و تبیین الگوی همبستگی بین متغیرهای مشاهده شده، بارهای عاملی گویه‌های تحقیق در ارتباط با ۳ متغیر حس مکان (هویت، دلبستگی و وابستگی) محاسبه شد. بدین منظور تعداد ۱۸ سوال درباره حس مکان در پرسشنامه گنجانده شد تا پس از انجام آزمون تحلیل عاملی اکتشافی، عامل‌های اصلی از طریق این اجزا معرفی شوند. برای اطمینان یافتن از کفایت اندازه نمونه و رابطه بین متغیرها، نخست از شاخص KMO و آزمون بارتلت

استفاده شده است. درجه آزادی ۱۵۳ و آماره تقریبی از کای دو برابر ۱۰۴۴/۹۱۹ می‌باشد. از آنجایی که مقدار شاخص KMO برابر ۰/۸۸۶ (نزدیک به ۱) است، تعداد نمونه کافی است. همچنین سطح معناداری آزمون بارتلت نیز ۰/۰۰۰ و کوچکتر از ۰/۰۵ است که نشان می‌دهد تحلیل عاملی برای شناسایی ساختار مناسب است. جدول ۲، ماتریس اجزا را نشان می‌دهد که شامل بارهای عاملی هر یک از متغیرها پس از چرخش واریمکس است. برای شناخت اجزای عامل‌ها، از نتایج این جدول بهره برده می‌شود، بدین صورت که متغیرها با توجه به میزان همبستگی‌شان با عامل اصلی، به عنوان مولفه آن عامل در نظر گرفته می‌شوند.

جدول ۲: ماتریس بار عاملی گویه‌ها در ارتباط با متغیرهای حس مکان (منبع: نگارندگان)

اجزا و سولات	هویت	دلبستگی	وابستگی
خاطره‌انگیزی	۰/۵۶۰	۰/۴۴۸	-۰/۰۱۳
احساس تعلق	۰/۶۷۱	۰/۳۹۰	۰/۰۸۶
حس آشناپنداری در محیط‌های مشابه	-۰/۳۵۳	۰/۰۴۱	-۰/۲۱۹
تصویر ذهنی	۰/۵۵۶	۰/۲۶۲	۰/۲۲۴
عدم احساس راحتی و رضایت در محیط‌های متفاوت	-۰/۲۴۹	۰/۲۸۲	۰/۸۸۵
عدم تمایل به تغییر محیط برای شبیه شدن به دیگر محیط‌ها	-۰/۰۱۵	-۰/۰۰۸	-۰/۵۰۰
آرامش	۰/۵۵۳	۰/۳۴۶	۰/۰۰۵
احساس راحتی	۰/۸۰۸	۰/۲۴۳	۰/۱۰۱
عدم احساس غریبگی	۰/۶۹۳	۰/۱۹۴	۰/۰۱۹
احساس دل‌تنگی	-۰/۲۸۴	۰/۷۹۶	۰/۰۴۶
احساس امنیت	-۰/۳۸۷	۰/۶۵۷	-۰/۰۶۳
اضطراب ناشی از حضور در مساجد متفاوت با محیط	-۰/۱۰۳	۰/۴۲۶	۰/۲۷۷
فکر می‌کنم مسجد بهتری نسبت به اینجا وجود ندارد.	-۰/۱۲۶	۰/۴۷۴	۰/۴۱۳
مکان مورد علاقه برای عبادت	۰/۵۴۵	۰/۴۵۶	۰/۰۹۹
دعوت دیگران به محیط	-۰/۵۶۹	۰/۱۰۷	۰/۱۱۹
تمایل به مشارکت در امور مسجد	-۰/۱۷۶	۰/۴۰۱	۰/۱۰۲
اهمیت حفظ مسجد به همین شکلی که هست	-۰/۴۲۰	۰/۲۰۸	۰/۱۳۷
دعوت‌کنندگی نشانه‌های مسجد از دور	-۰/۲۹۷	۰/۳۲۳	۰/۱۲۴

۵-۳- اعتبار تحقیق

در این پژوهش، سولات بر مبنای معیارهای کلی مستخرج از مبانی نظری طراحی شده و پرسشنامه‌ای محقق ساخته بوده‌اند که تحت نظر اساتید و محققان امر و همچنین با مقایسه و الهام‌گیری از پژوهش‌های پیشین انجام شده طراحی شده‌اند. بنابراین می‌توان آن را

پرسشنامه‌ای با اعتبار قابل قبول دانست. از سوی دیگر، مقدار آلفای کرونباخ بدست آمده بزرگتر از ۰/۷ می‌باشد، بنابراین پرسش‌نامه از نظر پایایی در سطح مناسبی است. لذا این پرسش‌نامه روا و از نظر پایایی نیز مورد تایید می‌باشد (جدول ۳).

جدول ۳: آماره پایایی پرسشنامه (منبع: نگارندگان)

متغیرها/مولفه‌ها	تعداد گویه‌ها	میانگین	واریانس	آلفای کرونباخ
حس مکان هویت (عوامل شناختی)	۶	۳/۳۰۳	۰/۶۶۸	۰/۷۸۱
دل‌بستگی (عوامل عاطفی)	۶	۳/۳۹۴	۰/۶۵۸	۰/۷۸۲
وابستگی (عوامل رفتاری)	۶	۳/۳۶۱	۰/۷۷۵	۰/۷۸۶
عوامل کالبدی مساجد	۲۷	۳/۵۵	۰/۰۸۱	۰/۸۳۰

۵۰ و مابقی در دو گروه ۵۰ سال به بالا و زیر ۱۷ سال) و تحصیلات را شامل می‌شدند.

۵-۵- معرفی نمونه‌های موردی

اهمیت مساجد شیراز از این حیث است که از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار، در شیراز مسجد گنبدداری وجود نداشته و مساجد این شهر از الگوی شبستانی پیروی کرده‌اند. در انتخاب نمونه معاصر سعی بر انتخاب گونه‌ای بود که از نظر کلیات طراحی شباهت‌هایی با نمونه سنتی داشته باشد. از این‌رو می‌توان چنین بیان کرد که نمونه معاصر دارای نشانه‌های کالبدی خواهد بود که در نمونه سنتی علی‌رغم داشتن ساختار طراحی معماری مشابه (غلبه الگوی شبستانی)، اضافه شده یا تغییر شکل یافته است. با این حال هر دو نمونه علی‌رغم تفاوت‌هایشان، دارای اشتراکاتی نیز هستند. این اشتراکات همان مولفه‌هایی هستند که در مسجد شناخته‌شدن یک بنا موثرند، عناصری که معنای مسجد را تعریف می‌کنند و ماهیت نمادین خود را با وجود فرم‌های متفاوت حفظ کرده‌اند (جدول ۴).

۵-۴- شرکت‌کنندگان در پژوهش

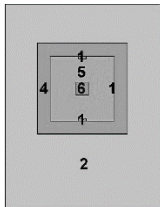

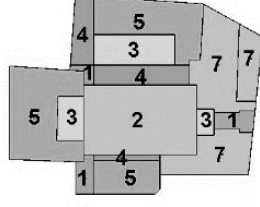
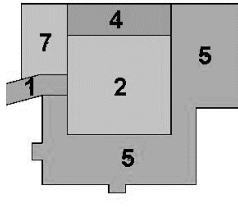
جامعه آماری در این تحقیق، کاربران و بازدیدکنندگان مساجد بوده‌اند که تعدادی معادل ۲۴۰ کاربر در روز برای نمونه‌های انتخابی پژوهش از طریق بازدید میدانی مشاهده شد. بدین ترتیب حجم نمونه برآوردشده به روش کوکران، ۱۴۸ نفر می‌باشد که پرسش‌نامه به طور متناسب بین کاربران مسجد سنتی (۷۰ نفر) و معاصر (۷۸ نفر) توزیع و پایایی آن با مقدار ۰/۹۱۸ برای آلفای کرونباخ تایید شد. پرسش‌نامه‌ها به روش تصادفی طبقه‌بندی شده میان آزمودنی‌ها پخش شده و از آن‌ها درخواست شد با امتیازدهی، میزان ارتباط و وابستگی میان متغیرهای مستقل کالبدی و متغیرهای وابسته ذهنی-معنوی را در طیفی ۵ سطحی تعیین کنند.

با توجه به اهمیت موضوع و تنوع کاربران مسجد، چه در نمونه سنتی و چه در نمونه معاصر، پرسش‌نامه‌ها به صورت تصادفی طبقه‌بندی شده در اختیار افراد قرار گرفتند. این افراد تنوعی از جنسیت (زنان با ۴۳/۲٪ مشارکت و مردان با ۵۶/۸٪ مشارکت)، سن (با مشارکت ۳۶/۵٪ جوانان ۱۸ تا ۳۵ ساله و ۳۰/۴٪ گروه سنی ۳۶ تا

جدول ۴: معرفی اجمالی مساجد مورد مطالعه (منبع: نگارندگان)

نمونه	مسجد حاج علی	مسجد مشیرالملک	مسجدالرجا	مسجد دانشگاه شیراز
مکان	خیابان زند / ضلع شرقی مدرسه خان	گذر سنگ سیاه	قصرالدشت / رحمت‌آباد	بلوار جمهوری
تاریخچه	اوایل قاجار	قاجار	معاصر	معاصر

تصویر			
			
ساختار فضایی			
			
۱: ورودی	۲: صحن و حیاط	۳: ایوان	۴: رواق - راهرو
۵: شبستان	۶: گنبدخانه	۷: جانبی - خدماتی	
عناصر کالبدی			
ورودی، محراب، حیاط مرکزی، شبستان، نقوش و تزیینات	ورودی، محراب، حیاط مرکزی، نقوش و تزیینات	ورودی، محراب، حیاط مرکزی، شبستان، نقوش و تزیینات	ورودی، محراب، حیاط مرکزی، نقوش و تزیینات

۶- مبانی نظری

مطرح شدن رویکرد روان‌شناسی محیطی در طراحی‌ها و اهمیت یافتن بعد روان‌شناختی آثار معماری، توجه محققین را به مفاهیمی نظیر مکان، حس مکان و ... جلب کرد و آنان را بر آن داشت تا با ارائه نظریات مختلف (به ویژه در رویکرد کلی پدیدارشناسانه و روان‌شناسانه)، این مفهوم را تعریف کرده و به شناسایی عوامل موثر بر ارتقای آن بپردازند. برای این منظور نخست باید با مفهوم مکان آشنا شد.

پس از مطالعه ادبیات موجود، می‌توان اینگونه تفسیر کرد که مکان، تعریف‌کننده فضا، شاخصه‌ای هویتی و دارای ساختاری مشخص (عینی - ذهنی) می‌باشد که به محیط اطراف فرد معنا می‌دهد. اما **حس مکان**، تنها یک راه ساده برای توضیح نحوه ادراک یا دریافت مکان توسط فرد نیست، بلکه مفهومی ارزشی و چندبعدی است و به شناسایی نمادین و عاطفی فرد نسبت به مکان مربوط می‌شود. حس مکان، مخلوطی از

احساسات خودآگاه و ناخودآگاه و دریافت‌ها (ادراک) است. مفهومی است غنی که چگونگی دریافت، تجربه و بیان افراد را شامل می‌شود و به یک مکان معنا می‌دهد. حس فرد از مکان، روی نگرش‌ها و رفتار وی در آن مکان تاثیر می‌گذارد (کاشی و بنیادی، ۱۳۹۲: ۴۵). پس حس مکان، ناشی از تجربه فرد در تعامل با مکان است که تعریف‌کننده ارتباط فرد با محیط اطرافش، منتج از فهم موقعیت خود در مکان و عملکردهای ادراکی وی رخ می‌دهد. بنابراین چیزی فراتر از ساختارهای فرمی - فیزیکی و کالبدی و متاثر از تصاویر و تداعی‌های ذهنی فرد در طول زمان می‌باشد.

با توجه به مطالب گفته شده، می‌توان ادعا کرد سه عامل در فرایند حس مکان و تجربه سطوح مختلف آن وجود دارد. عوامل **ادراکی** - شناختی که منجر به بروز عوامل عاطفی - تعلق‌یافته و عوامل عاطفی که باعث حضور در مکان و فعالیت در آن می‌شوند (عوامل رفتاری)، و سطوح بالاتر حس مکان را تامین می‌کنند.

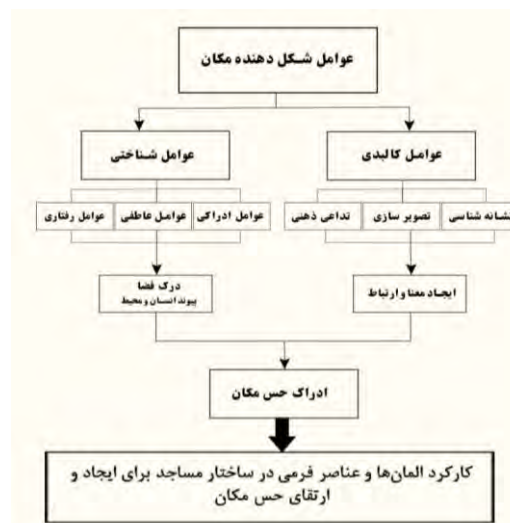
جدول ۵: تعریف مفهومی و عملیاتی متغیرهای تحقیق (منبع: نگارندگان)

متغیر	مولفه‌ها	تعریف مفهومی	تعریف عملیاتی
حس مکان	جنبه شناختی	شناخت و ادراک فرد از یک مکان از شروط اولیه برای ایجاد حس تعلق به مکان است. بدین منظور محیط‌هایی با خوانایی و تمایز کالبدی برای استفاده‌کنندگان جزء محیط‌های مطلوب بوده و ادراک و شناخت بهتری از سوی افراد در آن صورت می‌گیرد (زارعی و عرفانی، ۱۳۹۷: ۱۹). این بعد، شامل ترکیبی پیچیده از معانی، نمادها و کیفیات محیطی است که شخص، به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه از یک مکان خاص ادراک می‌کند (حیبی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۱).	هویت (Proshansky, 1983): ثبات و عوامل شناختی
دل بستگی	جنبه دل بستگی	نمود کالبدی نمادها و خاطره‌ها و تصاویر ذهنی انسان (رضایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۷).	دل بستگی (Altman, 1992): پیوند و عوامل عاطفی
وابستگی	جنبه وابستگی	وابستگی به مکان، توصیف روابط عملکردی افراد با مکان است. هنگامی که مکان شامل شرایطی برای پاسخگویی به نیازهای افراد می‌باشد، این روابط توسعه می‌یابد (صارمی و معروفی، ۱۳۹۶: ۲).	وابستگی و تعهد (Stokols, 1981): ارزش کارکردی و عوامل رفتاری

(فلاح و نوحی، ۱۳۹۱: ۱۹). به کارگیری المان‌های شناخته شده فرمی در معماری مسجد نظیر گنبد، مناره، محراب و ... در ساختار مساجد، این نقش را به خوبی پذیرفته است (چارت ۲).

۷- مطالعات و بررسی‌ها

گمان اولیه در این پژوهش بر مبنای این فرضیه بود که میان عناصر کالبدی و المان‌های مساجد با حس مکان ادراک شده توسط مراجعان ارتباط معناداری وجود دارد. برای اثبات فرضیه فوق، آزمون همبستگی استفاده شده است. فاکتورهای موثر بر حس مکان، که شامل هویت، وابستگی و دل بستگی به فضای مسجد (ناشی از فعالیت و منجر به آن) از سویی و عوامل کالبدی (ویژگی‌های کالبدی و عوامل متمایزکننده) از سوی دیگر بودند، در طیف ۵ سطحی لیکرت به ارزیابی گذاشته شدند. نتایج اولیه بر اساس بررسی همبستگی میان کالبد و حس مکان بود که مقدار $0/۸۷۲$ نشان از وجود همبستگی قوی بین آنها دارد (جدول ۶). در این میان ویژگی‌های ناشی از وابستگی و عوامل رفتاری، بیشترین همبستگی را با ارتقای حس مکان نسبت به عناصر کالبدی دارا هستند.

چارت ۲: نمودار چارچوب نظری پژوهش (منبع: نگارندگان)

آنچه از مطالعه چارچوب نظری حاصل شد این بود که برای ایجاد حس مکان، محیط باید دارای شخصیتی ویژه باشد که به ارزیابی مثبت کاربر از آن محیط بیانجامد. بدین ترتیب، نشانه‌ها به عنوان شاخص‌ترین عوامل معنایی در ایجاد تداعیات ذهنی، می‌توانند عاملی موثر در ارتقای حس مکان در ارتباط با مخاطب باشند.

جدول ۶: بررسی همبستگی R کالبد با مولفه‌های حس مکان در مساجد (منبع: نگارندگان)

نوع رابطه	شدت رابطه	حس مکان	وابستگی	دل بستگی	هویت	ضریب همبستگی
مثبت و مستقیم	بسیار قوی	$0/۸۷۲^{**}$	$0/۸۱۱^{**}$	$0/۶۱۶^{**}$	$0/۷۷۲^{**}$	کالبد
		$0/۰۰۰$	$0/۰۰۰$	$0/۰۰۰$	$0/۰۰۰$	سطح معناداری

می‌دهد که میان ادراک حس مکان در مساجد سنتی و معاصر تفاوت معناداری وجود دارد (سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵) (جدول ۷). نتیجه آزمون همبستگی مطابق جدول ۸ نشان می‌دهد که به طور کلی عناصر کالبدی در هر دو نمونه سنتی و معاصر در تامین و ارتقای حس مکان کاربران موثرند. اما اولویت‌بندی این تاثیر متناسب با تغییرات فرهنگی و سلیق زیباشناسی افراد در گذر زمان دستخوش تغییراتی شده است. تفکرات نوین در طراحی معماری مساجد توجهات را به جنبه‌های دیگری معطوف کرده و همین امر در پرداخت متفاوت به مولفه‌ها منجر شده است.

فرضیه پژوهش این بود که المان‌های کالبدی در ساختار مساجد سنتی و معاصر باعث تفاوت در ادراک حس مکان در این فضاها می‌شود. همانطور که پیش از این مطرح شد، مساجد شیراز تا دوره قاجاریه گنبد و بعضا مناره نداشته و از الگوی شبستانی پیروی می‌کرده‌اند. به همین دلیل به نظر می‌رسید از منظر نشانه‌شناسی، اضافه شدن یا تغییرات انجام شده در مولفه‌های کالبدی و یا ساختار مساجد معاصر منجر به ادراک متفاوتی از حس مکان در محیط آن شوند. به همین منظور ۴ نمونه مورد سنجش قرار گرفتند که ۲ نمونه از مساجد سنتی و ۲ نمونه از مساجد معاصر شیراز انتخاب شدند. نخست نتیجه آزمون T درستی این فرضیه را اثبات کرده و نشان

جدول ۷: بررسی میزان همبستگی هریک از عناصر کالبدی با حس مکان در نمونه‌های موردی (منبع: نگارندگان)

حس مکان	تساوی واریانس	آزمون لوین برای تساوی واریانس		آزمون T برای تساوی میانگین		
		آماره F	ضریب معناداری	مقدار t	درجه آزادی	ضریب معناداری
حس مکان	تساوی واریانس	۲۰/۰۵۵	۰/۰۰۰	۸/۳۷۳	۱۴۶	۰/۰۰۰
مکان	عدم تساوی واریانس			۸/۵۷۹	۱۳۰/۱۵۵	۰/۰۰۰

جدول ۸: بررسی میزان همبستگی R هریک از عناصر کالبدی با مولفه‌های حس مکان در مساجد (منبع: نگارندگان)

حس مکان	مساجد سنتی			مساجد معاصر		
	هویت	دل‌بستگی	وابستگی	هویت	دل‌بستگی	وابستگی
کالبد	۰/۵۹**	۰/۴۵۶**	۰/۲۴۸*	۰/۷۷۳**	۰/۶۱۶**	۰/۸۱۱**
ورودی	۰/۵۲۴**	۰/۳۷۹**	۰/۱۹۰	۰/۶۱۶**	۰/۴۶۱**	۰/۴۳۰**
حیاط	۰/۱۲۹	۰/۲۷۶	۰/۱۶۰	۰/۰۰۴	۰/۰۰۴	۰/۰۰۴
محراب	۰/۴۷۲**	۰/۴۹۷**	۰/۰۴۲	۰/۴۳۰**	۰/۶۱۹**	۰/۵۰۲**
شبستان	۰/۴۳۸**	۰/۲۴۴*	۰/۱۰۸	۰/۵۴۵**	۰/۶۰۳**	۰/۴۵۹**
رنگ	۰/۴۲۱**	۰/۳۰۳*	۰/۳۳۵**	۰/۶۰۵**	۰/۵۰۰**	۰/۶۶۰**
مصالح	۰/۰۶۸	۰/۰۹۸	۰/۰۰۵	۰/۴۵۲**	۰/۴۴۵**	۰/۴۹۶**
تزیینات	۰/۴۵۱**	۰/۲۴۸*	۰/۳۷۸**	۰/۴۹۴**	۰/۴۵۳**	۰/۵۵۵**
گنبد	-	-	-	۰/۶۲۱**	۰/۴۶۶**	۰/۷۰۰**
مناره	-	-	-	۰/۳۴۱**	۰/۲۳۱*	۰/۵۵۶**

تزیینات و رنگ، در این زمینه استشنا بوده‌اند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که علی‌رغم همبستگی حس مکان با رنگ و تزیینات در مساجد سنتی، و خاطره‌انگیز بودن آنها که منجر به احساس تعلق خاطر نسبت به آنها می‌شود، کارکرد این دو عنصر، در ساختار مساجد معاصر، تاثیر بیشتری بر حس مکان عبادت‌کنندگان داشته است. مطابق بررسی‌های انجام شده و مشاهدات میدانی نگارندگان، علت این امر، تناسب تزیینات و کاربرد رنگ‌ها در مساجد معاصر با سلیقه زیباشناختی انسان امروزی می‌باشد که در محیطی مانند مسجد، که عملکرد و بروز رفتار خاصی در آن دارای ارزش می‌باشد، علاقمند به سادگی بیشتر است. همچنین، جایگاه دو عنصر گنبد و مناره در ساختار مساجد معاصر، نقش نشانه‌شناسانه و آدرس‌دهی را ایفا می‌کند. در حالی که در نمونه سنتی، متناسب با بافت شهری، ورودی مسجد، این نقش را بر عهده دارد

با توجه به وجود رابطه مستقیم و معنادار بین متغیر حس مکان با مولفه‌های کالبدی - عملکردی مساجد، میزان تاثیرگذاری هر مولفه، مورد بررسی قرار گرفت. پیش‌بینی میزان تاثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای وابسته، از طریق آزمون رگرسیون انجام می‌پذیرد. جدول ۹، ضریب همبستگی R، آماره F و سطوح معناداری مولفه‌های کالبدی مساجد و نقش آنها در ارتقای سطح حس مکان مساجد را نشان می‌دهد. همچنین، جدول ۱۰، اثر مستقیم، غیرمستقیم و اثر کل هر یک از متغیرها را ارائه داده که از محاسبه ضرایب مسیر (شکل ۱) به دست آمده است.

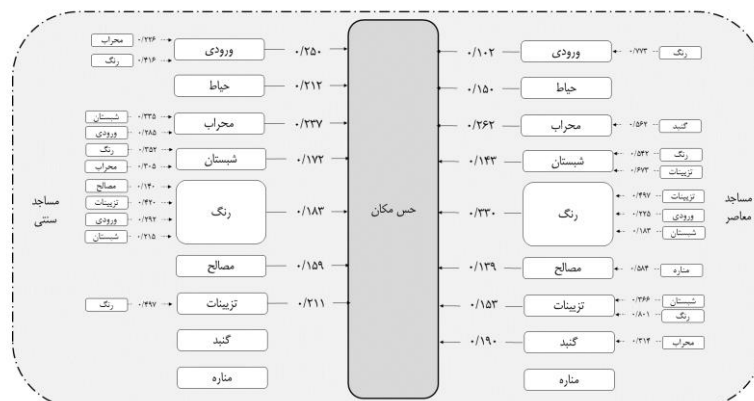
بررسی ضرایب مسیر رگرسیونی به دست آمده، نشان می‌دهد که غیر از مناره و گنبد، همه مولفه‌های کالبدی در ساختار مساجد شیراز، دارای تاثیر مستقیم بر حس مکان می‌باشند. تاثیرات مستقیم و غیرمستقیم این مولفه‌ها، در مجموع، در مساجد سنتی، بیشتر از مساجد معاصر می‌باشد. دو مولفه

جدول ۹: رگرسیون خطی چند متغیره مولفه‌های متغیر مستقل با متغیر وابسته (منبع: نگارندگان)

ضریب همبستگی (R)	مجذورات (R)	ضریب (R ²) تعدیل شده	خطای استاندارد شده	آماره F	سطح معناداری (Sig)
۰/۹۰۱	۰/۸۱۳	۰/۷۷۰	۰/۲۲۶۸۲	۱۹/۲۷۶	۰/۰۰۰

جدول ۱۰: اثر کل متغیر مستقل و مولفه‌های آن بر متغیر وابسته (منبع: نگارندگان)

متغیر و مولفه‌های مستقل	متغیر وابسته	مساجد سنتی		مساجد معاصر	
		اثر مستقیم (ضریب بتا)	اثر غیر مستقیم	اثر غیر مستقیم (ضریب بتا)	اثر کل
ورودی		۰/۲۵۰	۰/۱۲۱	۰/۱۰۲	۰/۱۷۶
حیاط		۰/۲۱۲	-	۰/۱۵۰	۰/۱۵۰
محراب		۰/۳۳۷	۰/۱۰۸	۰/۴۶۲	۰/۳۲۲
شبهستان		۰/۱۷۲	۰/۱۱۸	۰/۱۴۳	۰/۲۵۹
رنگ	حس مکان	۰/۱۸۳	۰/۲۷۰	۰/۳۳۰	۰/۶۱۰
مصالح		۰/۱۵۹	۰/۰۴۶	۰/۱۳۹	۰/۱۳۹
تزیینات		۰/۲۱۱	۰/۰۷۷	۰/۱۵۳	۰/۴۱۳
گنبد		-	-	۰/۱۶۰	۰/۳۳۷
مناره		-	-	-	۰/۰۸۱

شکل ۱: نمودار تحلیل مسیر (منبع: نگارندگان)

۸- یافته‌های تحقیق

آنچه از تحلیل و تفسیر فرضیات فوق حاصل می‌شود، این است که میان حس مکان و عناصر کالبدی محیط ارتباط قوی معناداری وجود دارد. همان‌طور که ادبیات تحقیق بیان داشت، حس مکان، منعکس‌کننده شکل ارتباط فرد با محیطی (مکان) است که دارای شخصیتی ویژه و ساختاری مشخص می‌باشد. این احساس در نتیجه تعامل فرد - محیط به وجود آمده و تقویت می‌شود. این ارتباط منجر به درک سطوح بالاتری از حس مکان و به عبارت دیگر، رابطه قوی‌تر میان فرد و مکان می‌شود که به حفظ حیات مکان ناشی از حضور و فعالیت افراد می‌انجامد. حال این سوال پیش می‌آید که شکل این رابطه و تاثیرپذیری در ارتباط با هر یک از المان‌ها و عناصر کالبدی در ساختار مکانی سنتی و خاطره‌انگیز مانند مساجد چگونه است؟

بررسی نمونه‌های موردی و تحلیل نتایج پرسشنامه‌ای در این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل کالبدی - محیطی که بر اساس نظریات در باب مکان از دیدگاه‌های مختلف و با رویکردهای متفاوت تعریف می‌شوند، کالبد مسجد را با متغیرهای فرمی، نشانه‌ها و ساماندهی اجزا تعریف می‌کنند. شکل، نقش، جانمایی و ... از طریق ایجاد تمایز، ارتباط درونی و بیرونی را در فضای مسجد ایجاد می‌کنند و بدین ترتیب موجب برانگیختن احساسات فردی و گاهاً اجتماعی می‌شوند. ساماندهی و چیدمان اجزای کالبدی که مهم‌ترین تمایز نمونه‌های سنتی و معاصر محسوب می‌شود، عامل اصلی تفاوت در سطح حس مکان به نظر می‌آید. ارتباط عمیق فرد با مکان که ماحصل ادراک سطح بالاتری از حس مکان می‌باشد، بر اساس نتایج این پژوهش تا حد قابل توجهی وابسته به عوامل کالبدی موجود در ساختار مسجد و فعالیت‌های انجام شده در آن، یا برای حفظ آن است که ساختارهای رفتاری - شناختی - عاطفی فرد را شکل می‌دهند. به صورتی که در ساختار سنتی، نشانه‌های کالبدی با پذیرفتن نقش نمادین خود، مفهوم مسجد را به‌گونه‌ای نوستالژیک تعریف کرده و عناصر هویت-بخشی می‌باشند که در گذر زمان به تصاویر ذهنی افراد

از مسجد معنا می‌بخشند؛ در مقابل احساس تعلق به مکان مسجد ناشی از فعالیت در آن، به احساس تعهد و وابستگی به مسجد معاصر و ایجاد انگیزه حضور در مکان منجر می‌شود.

در میان انواع عناصر کالبدی، گنبد و مناره نقش شاخص‌های آدرس‌دهی را برعهده دارند. اما در مساجد سنتی شیراز که این دو عنصر به اندازه دیگر نمونه‌های خود تعریف نشده‌اند، عنصری مانند ورودی این نقش را پذیرفته است. به صورتی که مسجد معاصر با پرداخت کمتر به آن در قیاس با نمونه سنتی، به میزان کمتری در ساختار محله و شهر، عنصر دعوت‌کننده محسوب می‌شود. تغییر ماهیت، نقش و جانمایی صحن و حیاط در طول زمان در ساختار مساجد شیراز، نکته دیگری است که باید مورد توجه قرار گیرد. حیاط در مساجد معاصر بر خلاف نمونه‌های سنتی، فضایی مستقل و دارای شخصیت که جزیی جدا از محیط اطراف مسجد باشد محسوب نمی‌شود و صرفاً فضایی میانی در محیط به شمار می‌آید. با این وجود به دلیل انجام فعالیت در آن، اولویتی متوسط برای کاربران بوده است. نتایج هم‌چنین نشان می‌دهند که رنگ و تزئینات از سویی و محراب و مصالح از سوی دیگر، در هر دو نمونه سنتی و معاصر برای درک حس مکان جایگاهی نزدیک به هم دارند؛ که می‌تواند ناشی از حفظ ارزش‌ها و ویژگی‌های کلی آن‌ها در گذر زمان باشد.

شاید بتوان مهم‌ترین نتیجه این بررسی را در تحلیل نقش شبستان در مساجد برای ادراک حس مکان دانست. جایگاه نسبتاً ثابت و مشابه شبستان در هر دو نمونه، نشان از اهمیت ویژه آن در ساختار مسجد و ارتباط تنگاتنگ این فضا با ادراک حس مکان در مسجد دارد. هرچند از نظر کاربران، شبستان در مسجد سنتی بیشتر هویت‌بخش است و در مسجد معاصر به دلیل داشتن زمان حضور بیشتر و نبود محدودیت‌های میراث فرهنگی و ... باعث دل‌بستگی بیشتر به مکان مسجد شده است، اما همان‌طور که در گذر زمان جایگاه خود را در ساختار شبستانی مساجد شیراز حفظ کرده، نقشی ثابت و پایداری در ایجاد حس مکان در مساجد دارد.

محمدمرادی و همکاران (۱۳۹۸)، اذعان می‌دارند که وجود ارجاعات تاریخی (نظیر استفاده از المان‌های سنتی یا وجود بناهای تاریخی در یک محدوده)، به رغم ایجاد علاقمندی و دل‌بستگی، به خودی خود موجب تقویت حس مکان نمی‌شود، و تنها یکی از توانمندی‌های موجود محسوب می‌شود. این نتیجه، با دستاورد پژوهش حاضر نیز همخوانی دارد. در این تحقیق، دریافته شد که ساختارهای کالبدی، در هر دو نمونه اهمیت ویژه خود را دارند. تفاوت حاصله، ناشی از کارکرد متفاوت هر عنصر کالبدی در ساختار مسجد، متناسب با نیاز روز عبادت-کنندگان می‌باشد.

جدول ۱۱: مقایسه تاثیر ویژگی‌های کالبدی بر حس مکان در نمونه‌های سنتی و معاصر (منبع: نگارندگان)

مساجد سنتی	مساجد معاصر
<ul style="list-style-type: none"> • عناصر کالبدی بیشتر با مولفه هویت‌بخشی حس مکان در ارتباطند. • اهمیت بیشتر نقش نشانه‌شناسی، تداعی‌ها و تصاویر ذهنی از مکان مسجد در ایجاد سطوح اولیه حس مکان. • وجود سلسله مراتب احساسی ناشی از رعایت سلسله مراتب ساختاری در فضای کالبدی از ورودی بنای مسجد تا شبستان و ادراک سطوح مختلفی از مکان در حین بازدید (اهمیت بیشتر فضا). 	<ul style="list-style-type: none"> • عناصر کالبدی احساس تعهد و وابستگی به مکان را بر می‌انگیزند. • انجام فعالیت در مکان و تلاش برای حفظ آن منجر به احساس تعلق بیشتر به مکان مسجد می‌شود. • سلسله مراتب دسترسی - فضایی کمرنگ‌تر نسبت به نمونه‌های سنتی. در نتیجه سلسله مراتب احساسی - ادراکی در طول زمان حضور، خود را نشان می‌دهند نه در اثر گذر از محیط (اهمیت بیشتر زمان).
<ul style="list-style-type: none"> • هر عنصر کالبدی علاوه بر نقش موثر در کلیت مکان، به صورت متمایز و مستقل نیز دارای هویت و مکان‌مندی خاص خود است. 	<ul style="list-style-type: none"> • مکان با ساختارها و المان‌های کالبدی‌اش به صورت یک کل یکپارچه احساس می‌شود.

۹- نتیجه تحقیق

نشانه‌های کالبدی و طرح معماری، و رفتارها - که در این پژوهش به عنوان نشانه‌های تعهد و وابستگی به

مکان در نظر گرفته شده است- شناسه‌های مهم تعریف‌کننده مسجد در جایگاه یک مکان هستند. نشانه-ها، عامل ارتباط‌دهنده این دو شاخص و اولین عامل ایجاد و تقویت حس مکان می‌باشند. چرا که تا سطوح اولیه ناشی از درک قرارگیری در مکان، احساس دل‌بستگی و تعلق به مکان تامین نشود، اهداف عالی‌تر مجالی برای بروز نخواهند یافت. و این امر با کمک عناصر کالبدی محقق خواهد شد.

نتایج در این میان نشان از نقش کالبدی در ادراک کلی و ایجاد حس تعلق و دل‌بستگی به مکان و تامین سطوح اولیه حس مکان داشته، و در واقع به ارضای نیازهای فردی در درجه اول می‌پردازد. در واقع عناصر کالبدی، مولفه‌های فرهنگی بوده و نشانه‌های نمادین مسجد، واسطه بصری در ایجاد ارتباط ذهنی و ساخت تصویر ذهنی و به عبارت بهتر، هویت‌بخشی به مکان مسجد هستند و در بعد ادراکی و شناختی فعالیت می‌کنند. از سوی دیگر نتیجه این بررسی به سود نقش فعالیتی در تامین سطوح بالاتر حس مکان به ویژه یکی شدن با اهداف مکان و حس حضور در مکان رای می‌دهد و نیازهای ناشی از فعالیت‌های گروهی جاری را پاسخ می‌دهد، و بدین ترتیب فرد را در سطحی بالاتر از حس مکان، ادراک اهداف مکان و تمایل به حفظ حیات مکان قرار می‌دهد.

۱۰- تشکر و قدردانی

موردی از طرف نویسندگان ذکر نشده است

۱۱- پی‌نوشت‌ها

موردی از طرف نویسندگان ذکر نشده است

۱۲- منابع فارسی و لاتین

- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۰). "مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی"، سوره مهر، تهران.
- توکلیان، زهرا و بهمنی‌کازرونی، سارا. (۱۳۹۴). "بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز"، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۸ (سال سوم)، از ۸۹ تا ۱۰۵.
- حبیبی، داود؛ رحمانی، ابوالفتح؛ کسالایی، افسانه و افتخاری یوسف‌آباد، سید جمشید. (۱۳۹۷). "کنکاشی پیرامون

- مولفه‌های اثرگذار در ایجاد حس تعلق به مکان در فضاهای شهری (با تاکید بر مولفه‌های کالبدی و محیطی)، "پژوهش‌های مکانی - فضایی، سال دوم، شماره سوم، ۸۰-۶۸.
- حیدری، علی‌اکبر؛ پیوسته‌گر، یعقوب و کیایی، مریم. (۱۳۹۶). "بررسی نقش حیاط در ارتقای راندمان عملکردی مساجد با استفاده از روش چیدمان فضا"، هنرهای زیبا، دوره ۲۲، شماره ۳، از ۹۱ تا ۱۰۴.
- حیدری، علی‌اکبر؛ پیوسته‌گر، یعقوب و کیایی، مریم. (۱۳۹۶). "جایگاه پایه‌ای ایوان در ارتقای راندمان عملکردی در مساجد"، فصل‌نامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال پنجم، شماره ۱۴، از ۷۱ تا ۸۶.
- رضایی، حسین؛ کرامتی، غزال؛ دهباشی شریف، مزین و نصیرسلیمی، محمدرضا. (۱۳۹۷). "تبیین الگوواره‌ای فرآیند روان‌شناختی حصول معنای محیطی و تحقق حس مکان با تمرکز بر نقش واسط ادراک". باغ‌نظر، شماره ۱۵ (۶۵)، ۴۹-۶۶.
- زارعی، آرزو و عرفانی، عطالله. (۱۳۹۷). "بررسی عوامل اثرگذار در طراحی جداره سازه‌های سنتی در ارتقای حس تعلق به مکان"، دوماهنامه علمی تخصصی پژوهش در هنر و علوم انسانی، شماره ۲ (پیاپی ۱۰)، جلد ۱، ۲۴-۱۳.
- شاهچراغی، آزاده و بندرآباد، علیرضا. (۱۳۹۴). محاط در محیط؛ کاربرد روان‌شناسی محیطی در معماری و شهرسازی. تهران: انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی.
- صارمی، حمیدرضا و معروفی، حسام. (۱۳۹۶). "بررسی تطبیقی حس دلبستگی مکان در نمادهای شهری دوره اصفهانی و مدرن، نمونه موردی: میدان آزادی و نقش جهان"، ماهنامه علمی-تخصصی شبک، سال سوم، شماره ۱۰ (پیاپی ۲۹)، ۱۲-۱.
- عباسیان همدانی؛ فهیمه و دانشگر مقدم، گلرخ. (۱۳۹۳). "بررسی حس مکان در مساجد معاصر با طرح سنتی و نو"، مطالعات محیطی هفت حصار، شماره ۹، از ۱۳ تا ۲۲.
- فلاحت، محمدصادق و نوحی، سمیرا. (۱۳۹۱). "ماهیت نشانه‌ها و نقش آن در ارتقای حس مکان فضای معماری"، هنرهای زیبا، دوره ۱۷، شماره ۱، از ۱۷ تا ۲۶.
- فلاحت، محمدصادق. (۱۳۸۴). "نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد"، هنرهای زیبا، شماره ۲۲، از ۳۵ تا ۴۲.
- کاشی، حسین و بنیادی، ناصر. (۱۳۹۲). "تبیین مدل هویت مکان-حس مکان و بررسی عناصر و ابعاد مختلف آن"، هنرهای زیبا، دوره ۱۸، شماره ۳، از ۴۳ تا ۵۲.

- کیانی، علیرضا و آرایش، شیوا. (۱۳۹۳). "مطالعه تطبیقی ساختار مساجد سنتی و مدرن، نمونه موردی: مساجد جامع و امام سمنان و مسجدالجواد (ع) تهران"، اولین همایش ملی عمران، معماری و توسعه پایدار، دانشگاه پیام‌نور، یزد.
- محمدمردادی، آرش؛ یزدانفر، سید عباس؛ فیضی، محسن و نوروزیان ملکی، سعید. (۱۳۹۸). "سنجش حس مکان و شناسایی مولفه‌های موثر بر آن در بافت تاریخی تهران (موردپژوهی: محله تاریخی امامزاده یحیی)"، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۵، ۱۹۱-۱۷۳.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد و بهرامی، منیره. (۱۳۹۳، زمستان). "الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر"، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۵ (سال دوم)، از ۳ تا ۱۹.
- نگین‌تاجی، صمد. (۱۳۸۹). "مکان و حس مکان؛ بررسی نقش عوامل کالبدی در تشکیل مفهوم مکان"، منظر، شماره ۱۳، از ۲۴ تا ۲۹.
- هیلن برند، رابرت. (۱۳۸۹). "معماری اسلامی"، (ب. آیت الله زاده ی شیرازی، مترجم) انتشارات روزنه، تهران.
- Canter, D. (1977). The psychology of place, Architectural Press.
- Guthey, G. T., Whiteman, G., & Elmes, M. (2014). Place and sense of place: Implications for organizational studies of sustainability. Journal of Management Inquiry, 23(3), 254-265.
- Hashemnezhad, H., Heidari, A. A., & Mohammad Hoseini, P. (2013). Sense of Place" and "Place Attachment. International Journal of Architecture and Urban Development, 3(1), 5-12.
- Hausmann, A., Slotow, R. O. B., Burns, J. K., & Di Minin, E. (2016). The ecosystem service of sense of place: benefits for human well-being and biodiversity conservation. Environmental conservation, 43(2), 117-127.
- Jepson, D., & Sharpley, R. (2015). More than sense of place? Exploring the emotional dimension of rural tourism experiences. Journal of Sustainable Tourism, 23(8-9), 1157-1178.
- Jorgensen, B. S., & Stedman, R. C. (2001). Sense of place as an attitude: Lakeshore owner's attitudes toward their properties. Journal of environmental psychology, 21(3), 233-248.

- Low, S. M., & Altman, I. (1992). Place attachment. In Place attachment (pp. 1-12). Springer US.
- Norberg-Schulz, C. (1980). Genius loci: Towards a phenomenology of architecture. Rizzoli.
- Proshansky, H., Fabian, A., & Kaminoff, R. (1983). Place identity: Physical world socialization of the self. Journal of Environmental Psychology, 3(1), 57-83.
- Relph, E. (1976). Place and Placelessness, Pion, London.
- Richardson, W.J. (1963). Heidegger: Through Phenomenology to Thought, Martinus Nijhoff, The Hague Netherlands.
- Smaldone, D., Harris, C., & Sanyal, N. (2005). An exploration of place as a process: The case of Jackson Hole, WY. Journal of environmental psychology, 25(4), 397-414.
- Staeheli, L. (2003). Place. In J. Agnew, K. Mitchell, & G. Toal (Eds.), A companion guide to political geography (pp. 158-170). Oxford, UK: Basil Blackwell.
- Stedman, R. C. (2002). Toward a social psychology of place: Predicting behavior from place-based cognitions, attitude, and identity. Environment and behavior, 34(5), 561-581.
- Stokols, D., & Shumaker, S. (1981). People in places: A transactional view of settings. New Jersey: Erlbaum.
- Ujang, N., & Zakariya, K. (2015). The notion of place, place meaning and identity in urban regeneration. Procedia-social and behavioral sciences, 170, 709-717.
- Urquhart, J., & Acott, T. (2014). A sense of place in cultural ecosystem services: the case of Cornish fishing communities. Society & Natural 0), Volume 1, 24-13. [In Persian]

۱۳- چکیده تصویری

The Comparative Evaluation of Sense of Place Components in Structural Elements of Shiraz Traditional and Contemporary Mosques The Case Study of Haji Ali Mosque, Moshir-ol-Molk Mosque, Al-Raja Mosque and Daneshgah Mosque

Marziyeh Shahroudi Kolour¹, Malihe Taghipour², Faezeh Gerist³

Submitted: 2019-04-17

Accepted: 2020-05-25

Abstract

Statement of the problem: A place, is an identity indicator with a specific (objective-subjective) structure that adds sense to the surrounding environment. But the sense of place is not just a simple way of explaining how one perceives a place by an individual, but rather a meaningful and multi-dimensional concept, and relates to the symbolic and emotional identification of a person relative to the place. So the sense of place is based on the experience of the individual in interacting with the place that defines the relation of one's person to his environment, which is resulted from understanding his position in his place and his perceptive functions. So it goes beyond formal-physical structures and is affected by the images and mental associations of the individual over time. The sense of place is one of the most important factors in creating a demanded and positive relationship between man and the environment. The physical elements as one of the defining factors of this concept, are of particular importance because they are controllable by the designer.

Research question: This paper sought to answer the question that what are the structural components in promoting the sense of place in contemporary and traditional mosques in Shiraz and what are their effects?

Research purposes: The present article is based on the study of the role of physical components in creating a sense of place and improving its levels, with the aim of providing a favorable image of the contrast between contemporary and traditional thinking in the design of mosques. The achievement of this research can be used in presenting a new design solution or replacing traditional elements with new and effective signs in strengthening the sense of place of the mosque.

Research Methods: Effective criteria's were formulated in theoretical framework based on the opinions of the experts. After introducing the physical elements that define the abstract concept of the mosque, they are exposed to value by the audience and the results of the studies are set for each of the traditional and contemporary examples in the tables and analyzed with the help of SPSS software. Factor analysis has been done to identify the main variables affecting the sense of place, and the correlation pattern between the observed variables. For confirmation of research hypothesis, correlation test, T-test and regression test have been used. The value of 0.918 for the Cronbach's Alpha coefficient showed that the results can be cited and valid.

The most important findings and conclusions of the research: The findings show that the physical components of the structure of the traditional and contemporary mosques provide different levels of sense of place, and the difference is only in their prioritization. The physical elements in traditional mosques are more closely associated with the identity of the sense of place, and in contemporary mosques, they attach to commitment and dependence on the place. It is necessary to note that despite the undeniable importance of symbolic and physical elements, like dome and minaret, the existence of these elements without activity, the higher levels of sense of place that lead to the preservation of the life of a place, will not be answered. On the other hand, eliminating the overall identity of these identity elements will not provide a sense of belonging and attachment. Investigation of regression path coefficients shows that except for minarets and dome, all physical components in the structure of Shiraz mosques have a direct impact on sense of place. The direct and indirect effects of these components are, in general, more prevalent in traditional mosques than in contemporary mosques. In this study, it was found that the physical structures are of particular importance in both samples. The resulting difference is due to the different functionality of each physical element in the structure of the mosque, commensurate with the needs of worshippers.

Keyword: Sense of place, Physical components, Visual signs, Identity and attachment, Mosque.

¹ MSc of Architecture, Department of Architecture, Shiraz Branch, Islamic Azad University. Shiraz, Iran

² Assistant Professor of Architecture, Department of Architecture, Shiraz Branch, Islamic Azad University. Shiraz, Iran

³ Master Student of Architecture, Department of Architecture, Shiraz Branch, Islamic Azad University. Shiraz, Iran